

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	9
1 Ingangen	15
2 Ramen	33
3 Tegels	59
4 Bouwsculptuur	67
5 Smeed- en gietijzerwerk	89
6 Typografie	97
7 Randen en lijsten	103
8 Andere versieringen	151
9 Gevels	167
10 Uit- en inbouwen	193
11 Zuilen en kapitelen	201
12 Bogen	233
13 Daken en torens	251
Ornamenten en versieringen, vroeger en nu	273
Bibliografie	287
Plaatsnamen- en termenregister	289
Verantwoording en dank	295

Voorwoord

Blikvangers

De ontdekking

*Als je goed om
je heen kijkt
zie je dat alles
gekleurd is*

K. Schippers

Bij stadswandelingen en culturele reizen raakte ik gefascineerd door in het oog springende onderdelen en versieringen van gebouwen. Natuurlijk bestaan er wandelgidsjes en uitstekende naslagwerken op het gebied van architectuur en belangrijke monumenten. Een praktische en visuele gids met een overzicht van veel voorkomende ornamenten en versieringen aan Nederlandse gebouwen was er echter niet.

Met het fototoestel in de hand ging ik daarom op pad om versierende details, die een wezenlijk onderdeel van het gebouw uitmaken, vast te leggen. Hierbij ging het niet om waardeoordelen over vormgeving, maar om wat de blik vangt van karakteristieke versieringen, versierende bouwelementen, constructies en bouwmaterialen.

Kijkwijzer

Deze gids heeft visuele voorbeelden van veel voorkomende ornamenten en versieringen aan Nederlandse gebouwen die kenmerkend kunnen zijn voor een bouwstijl, verschijningsvorm, bouwtype of mode. Als je oog op een versiering valt, wil je in elk geval weten hoe die heet en tot welke bouwstijl zij eventueel behoort. Kijken naar versieringskunst kan een inspiratiebron zijn en tot verwondering over die blikvangers leiden. Blikvangers worden daardoor eyeopeners. Zien wordt herkennen.

Wil van der Veur

Inleiding

Blikvangers

1

Tijdens een stadswandeling door het centrum van Utrecht zie je aan het open portaal van de Winkel van Sinkel (1839) vier gietijzeren zuilen in de vorm van vrouwenfiguren, 'kariatiden' genaamd. In hun oorspronkelijk klassieke vorm kun je marmeren kariatiden onder een Ionische kroonlijst zien bij het portaal van een bijgebouw van het Erechteion op de Akropolis in Athene. Karyatides waren meisjes van Karyai, een dorp bij Sparta. Daar dansten zij in de Artemiscultus met een korf op het hoofd. De Grieken pasten regelmatig zuilen in vrouwenfiguren toe bij hun tempelbouw. Ik hoor mijn opa nog zingen: 'In de Winkel van Sinkel/ is alles te koop./ Daar kan men krijgen:/ mandjes met vijgen,/ doosjes pommade,/ flesjes orgeade,/ hoeden en petten / en damescorsetten,/ drop om te snoepen / en pillen om te poepen.' Waarom dan zo'n decoratie van 'Britse hoeren' bij deze ingang? Wat hadden die kariatiden te maken met zo'n winkel? Zeker weten we, dat die vrouwenfiguren van de Winkel van Sinkel structureel een dragende functie hadden en ook decoratief waren. Opdrachtgever Anton Sinkel liet daarmee destijds de ingang van zijn manufacturezaak versieren en wilde zijn winkel in het straatbeeld een representatief uiterlijk laten geven. > FOTO 1

Architect Pieter Adams gebruikte die zuilen uit de Griekse tempelbouw in de stijl neogrec. Met die elementen in een vrije interpretatie trok het 'winkelpaleis' sterk de aandacht in die toen populaire bouwstijl. En die stijl sloot heel goed aan bij het neoclassicistisch tempelfront van de voorgevel van het nabijgelegen Stadhuis.

Ornamenten en versieringen

2

Ornamentiek vertelt iets over het gebouwtype, de gebruikers, de opdrachtgever, de functie, de periode van ontstaan en de bouwstijl. Volgens Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal is ornamentiek 'versieringskunst' en een ornament 'een decoratieve versiering die door schilder- of beeldhouwkunst wordt aangebracht op gebouwen, voorwerpen etc., gekenmerkt door stilering, symmetrie en herhaling van het motief'.

In deze gids gebruik ik uit praktische overwegingen die definities als uitgangspunt. Als aanvulling daarop (Winkler Prins Encyclopedie): 'een ornament heeft een dienende functie en het moet daarom ondergeschikt kunnen zijn aan de hoofdvorm van het te versieren gebouw.' Ornamentiek is onlosmakelijk verbonden met een gebouwtype. Slechts in enkele stijlen overwoekert het ornament de hoofdvorm (late gotiek, rococo). In de bouwhistorie heeft een ornament een ruimere betekenis gekregen. Een versiering aan een modern gebouw is een verfraaiing in een ruime en minder specifieke betekenis dan een ornament. > FOTO 2

En moderne ornamentiek kent geen vaste stijlkenmerken.

Een ornament kan puur decoratief zijn, maar ook bedoeld zijn om onderdelen en constructies van een gebouw te accentueren. Of om iets toe te voegen in de zin van opluisteren, imponeren. Of om betekenis en gebruiksfunctie van een gebouwtype te onderstrepen en te symboliseren. In alle stijlen zijn enorm veel motieven gebruikt, variërend van menselijke en

dierlijke vormen, motieven uit de natuur tot geometrische en abstracte vormen. Na het midden van de negentiende eeuw kwamen er steeds meer nieuwe opdrachtgevers en gebouwtypen. Gebouwen van het bedrijfsleven zoals warenhuizen, banken en verzekeringsmaatschappijen en gebouwen van openbare diensten zoals de postkantoren en spoorwegen wilden hun gemeenschappelijkheid en status uitdrukken.

Ornamenten en versieringen aan gebouwen werden in verschillende technieken uitgevoerd: beeldhouw- en houtsnijwerk, metselwerk, giet- en smeedijzerwerk, glaskunst en stuc- en schilderwerk. Opkomende industrialisatie verdrong ambachtelijk handwerk en bracht nieuwe materialen.

Het gebruik van materialen voor ornamenten en versieringen kan per gebouwtype, stijl of periode verschillen: hout, riet en stro, natuur- en baksteen, terracotta, kalkmortel, (portland)cement, stuc, metalen, smeed- en gietijzer, glas (in lood) en beton. Of je komt in stijlen verschillende materialen tegen. Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkelden bouwmaterialen zich snel door mechanisatie, standaardisering en prefabricage. Ornamenten van met name cement, terracotta en zink werden machinaal geproduceerd. Tijdens de wederopbouwarchitectuur (1945 - 1960) is er sprake van monumentale of architectonisch gebonden kunst. In en aan gebouwen werden muur- en raam- of glaskunst, reliëf- of beeldhouwkunst toegepast.

In moderne architectuur gaat men nog een stapje verder en kan het materiaal (glas) zelf soms de versiering zijn (La Défense in Almere 1999 - 2004). Ten slotte kan ornamentiek kenmerkend zijn voor een bouwstijl, bijvoorbeeld gotiek.

Categorieën

Je kunt vier categorieën ornamentiek onderscheiden. Een ornament of versiering is: 1. betekenisvol, als symbool, embleem, naamgever; 2. functioneel, ter herkenning, identificatie van het gebouw; 3. structureel, als onderdeel van de constructie; 4. alleen versierend of decoratief, als toevoeging bedoeld ter verfraaiing. Die categorieën overlappen elkaar vaak. Ter illustratie een aantal voorbeelden uit de bouwgeschiedenis.

De gotische kathedraal Sint-Jan in Den Bosch is een mooi voorbeeld van een totaal kunstwerk. Alle genoemde categorieën ornamentiek komen hier samen. Er is sprake van een totale integratie van ornament en constructie. Het omhoog rijzende schip, de plattegrond in kruisvorm, de straalkapellen met reliëfs in wimbergen en imposante glas-in-loodramen, de beeldjes die schrijlings op de luchtbogen zitten en de prominente portalen verwijzen allemaal (structureel en versierend) naar de christelijke boodschap. Er is geen twijfel mogelijk: dit is een belangrijk godshuis en de wegwijzer naar de hemel (symboliek en identificatie). > FOTO 3

Een voorbeeld van de eerste twee categorieën (betekenisvol en functioneel) zie je terug in de gevels van stadhuizen en wagen uit de zeventiende eeuw. Gevels van stadhuizen (Leiden, Kampen, Bolsward) of een waag (Enkhuizen) hebben beeldhouwwerk van de zeven (of een aantal) deugden. Ook zie je aan voorgevels vaak een beeldenreeks van de 'Negen Besten' (of een aantal ervan; raadhuis van Kampen). Zij waren negen beroemde veldheren uit drie tijdperken en voorbeelden van deugdzaam en dapper mannen. Die

3

4

5

6

beeldhouwwerken personifieerden en symboliseerden deugdzaamheid, rechtvaardigheid en goed bestuur. In een raadhuis werd immers wetgeving, bestuur en rechtspraak geregeld. > FOTO 4

Een ornament dat structureel en decoratief is, is een schieter van een muuranker in de vorm van een rozet. Zo'n anker is een constructie-element dat een bout verbergt en kan de vorm hebben van een roos in steen of ijzer op een gevelband of daklijst. Een voorbeeld zijn de rozetten van de gevel in een eclectische stijl van de Stadsgehoorzaal (1891) in Kampen. > FOTO 5

7

Soms zijn ornamenten alleen maar bedoeld om een gebouw te verfraaien, monumentaler te maken. Louter decoratief dus. Zo kon een gevel van een grachtenhuis van een rijke koopman aan de top een gebeeldhouwde decoratie in Lodewijk XV-stijl of rococo hebben, een zogenaamde 'kuif'. > FOTO 6

P.J.H. Cuypers (1827 - 1921) ging terug naar opvattingen van de oorspronkelijke kathedraalgotiek: een totaal kunstwerk. Alle vier categorieën ornamenten vind je daardoor terug in het ontwerp van het Centraal Station (1881 - 1889) in Amsterdam. Constructie en betekenis, vorm en symboliek zijn niet te scheiden. De versieringen moeten de constructie verduidelijken: een betekenisvol gebouw. Achter het 'stationsdecor' met zijn beeldverhaal van ornamenten vol symbolen bevond zich het bewijs van de moderne tijd: een rationeel gebouw en een constructie met een grote ijzeren overkapping van de perrons. De voorgevel met rode baksteen en natuurstenen decoraties in 'oud-Hollandsche stijl' heeft allerlei vroegrenaissancemotieven. Zij symboliseren de nationalistische tijdgeest en de status van het gebouw als toegangspoort tot de stad. > FOTO 7

8

H.P. Berlage legde de nadruk op de eenheid van ornament en constructie in de bouw van de Beurs (1898 - 1903). Het 'bouwbeeldhouwwerk' van Lambertus Zijl was geen decoratieve toevoeging meer, maar volledig in het bouwwerk geïntegreerd. Op drie gevelhoeken zie je zijn 'bouwbeeldhouwwerken' van personen in hardsteen. Zij vormden letterlijk en figuurlijk de hoekstenen van het gebouw: Ghijsbrecht van Amstel, Jan Pieterszoon Coen en Hugo de Groot. Historisch waren zij politiek-economische symbolen van de stad Amsterdam. > FOTO 8

Van de drie sluitstenen van Lambertus Zijl boven de vroegere Goederenbeurs aan diezelfde Beurs van Berlage (Beurspleinkant) lopen hoofd en lichaam van twee mannen en een vrouw door onder de boog. Daardoor pasten zij goed in Berlages opvatting over eenheid van ornament en constructie. Bovendien symboliseren die afbeeldingen van een man met pijl en boog, een vrouw met spinnewiel en een man met visnet de elementaire behoeften van de mens: voedsel (pijl en boog, visnet) en kleding (spinnewiel). FOTO 9 Zij accentueren de oorspronkelijke gebruiksfunctie van dit deel van het gebouw. Na het vertrek van de beurshandel in 1982 is die functie en daarmee de relatie tussen die functie en decoraties veranderd.

9

Tegenover de rationalistische en sobere vormgeving van de Beurs van Berlage stond de Amsterdamse School met zijn expressionisme. Voor J.M. van der Mey en zijn medewerkers was het Scheepvaarthuis (1911 - 1916) in Amsterdam een uitdaging voor een 'Gesamtkunstwerk'. Het kantoorgebouw van zes rederijen verrees op de plaats waar ooit de eerste Oost-Indiëvaar-

ders vertrokken. Binnen- en buitenkant werden in onderlinge samenhang ontworpen en uitgevoerd. Bouwsculptuur in baksteen, natuursteen, smeedijzerwerk en glas in lood gaven de architectuur, opgevat als plastiek, een extra dimensie. Enerzijds door nadruk te leggen op het doel van het gebouw, anderzijds door aandacht te vestigen op bepaalde onderdelen. Een voorbeeld hiervan is de hoekpartij die aan een boeg van een schip doet denken. De overvloedige decoraties van het gebouw zijn doortrokken van scheepvaartsymboliek die verwijst naar de traditie van de Nederlandse zeevaart en ondernemingsgeest. Zo kreeg een skelet van gewapend beton een expressieve 'huid' en werd het gebouw bouwkundig en decoratief één geheel > FOTO 10

10

'We gaan naar Zandvoort al aan de zee...' werd er vroeger gezongen. Maar toen stond het Circustheater van Sjoerd Soeters er nog niet. Van 1986 tot 1991 verrees daar het postmoderne gebouw, een feest voor het oog. De gevel is afgewerkt met spiegelglas. Versierd met vijf gigantische, 'wapperende' vlaggen van staalplaat en bekleed met mozaïektegels. Soeters schiep een samenspel van vormen en kleuren die je moet associëren met de wereld van amusement. De voorste en achterste vlag zijn in hun geheel zichtbaar. Daardoor herken je immers het gebouw op grote afstand en die Nederlandse vlaggen nodigen uit om deel te nemen aan een spektakel. Dat wordt nog eens geaccentueerd door de vrolijke letters 'Circus' boven de ingang. Zelfs de vlaggenmasten zijn versierend, functioneel én structureel: kanalen voor airconditioning. > FOTO 11

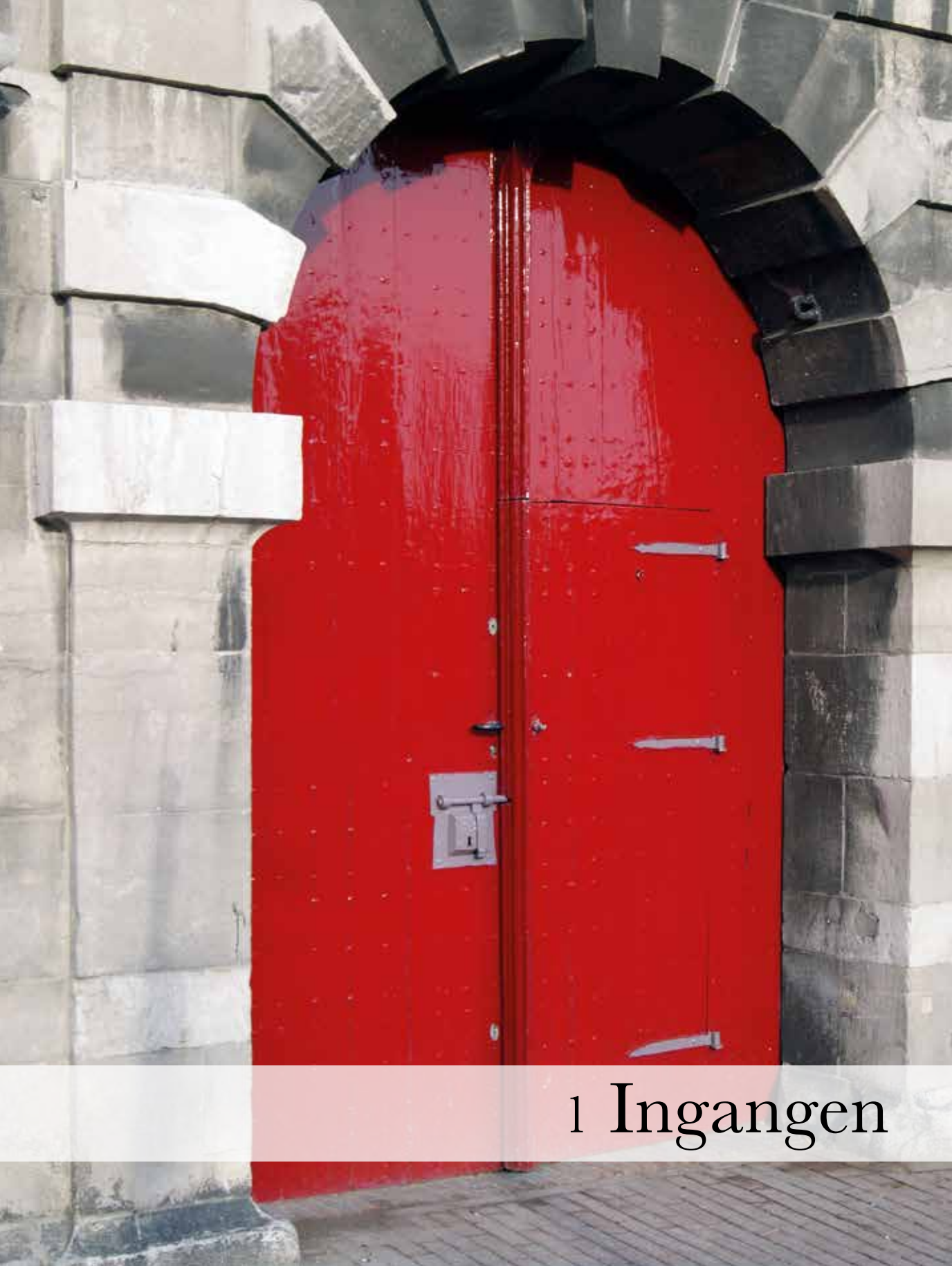

11

Ordening van de gids

In deze gids vind je foto's van veel voorkomende ornamenten en versieringen aan gebouwtypen. Zij hebben een term. Plaatje en praatje moeten praktisch zijn. Als je voor een gebouw staat, kijk je naar versieringen van onder (ingangen, ramen, zuilen en bogen) naar boven (versierende constructieve en niet-constructieve elementen, gevels, daken en torens). Al doende selecteerde ik de in mijn ogen meest uitgesproken en duidelijkste voorbeelden van versieringen aan gebouwen. Die voorbeelden komen zeker in nog meer steden of plaatsen voor dan in deze gids vermeld zijn. Voor zover dat mogelijk is, krijg je door foto en tekst antwoord op vragen: Aan welk gebouwtype van welk jaar zit het ornament of de versiering? In welke plaats en op welk adres? Wie is de architect, ontwerper van het gebouw? Welke beeldend kunstenaar maakte het ornament of de versiering? Van welk materiaal? Waaraan zit het ornament of de versiering? Wat was/is de functie daarvan? Is het/zij onderdeel van een groter geheel? Wat was/is de gebruiksfunctie van het gebouwtype? Is er een relatie tussen die functie en ornament of versiering? Is het ornament of de versiering een onderdeel van een bouwstijl of een interpretatie van, een variatie op een vroegere bouwstijl? Zo ja, welke? Wat wilden opdrachtgever en werknemers ermee bereiken?

Achter in de gids staan een historisch overzicht van ornamenten en versieringen aan gebouwen en een termen- en plaatsnamenregister.

1 Ingangen

Archivolt

Een archivolt (Italiaans arc(h)i = voorste en volto = gewelf, boog) is letterlijk de voorkant van een boog. Bij romaanse en gotische bogen van kerkportalen is zij ook een geprofileerde geleiding (verticale verdelingen) van het binnenwelflak plus de boogomlijsting. Archivolten worden meestal in veelvoud met figuratief beeldhouwwerk toegepast.

Het hardstenen portaal aan de noordwestingang van de Sint-Servaas (vanaf midden elfde eeuw) aan het Keizer Karelplein in Maastricht heeft archivolten rond een timpaan.

Het portaal werd eind negentiende eeuw gereconstrueerd door Pierre Cuijpers. > FOTO 1

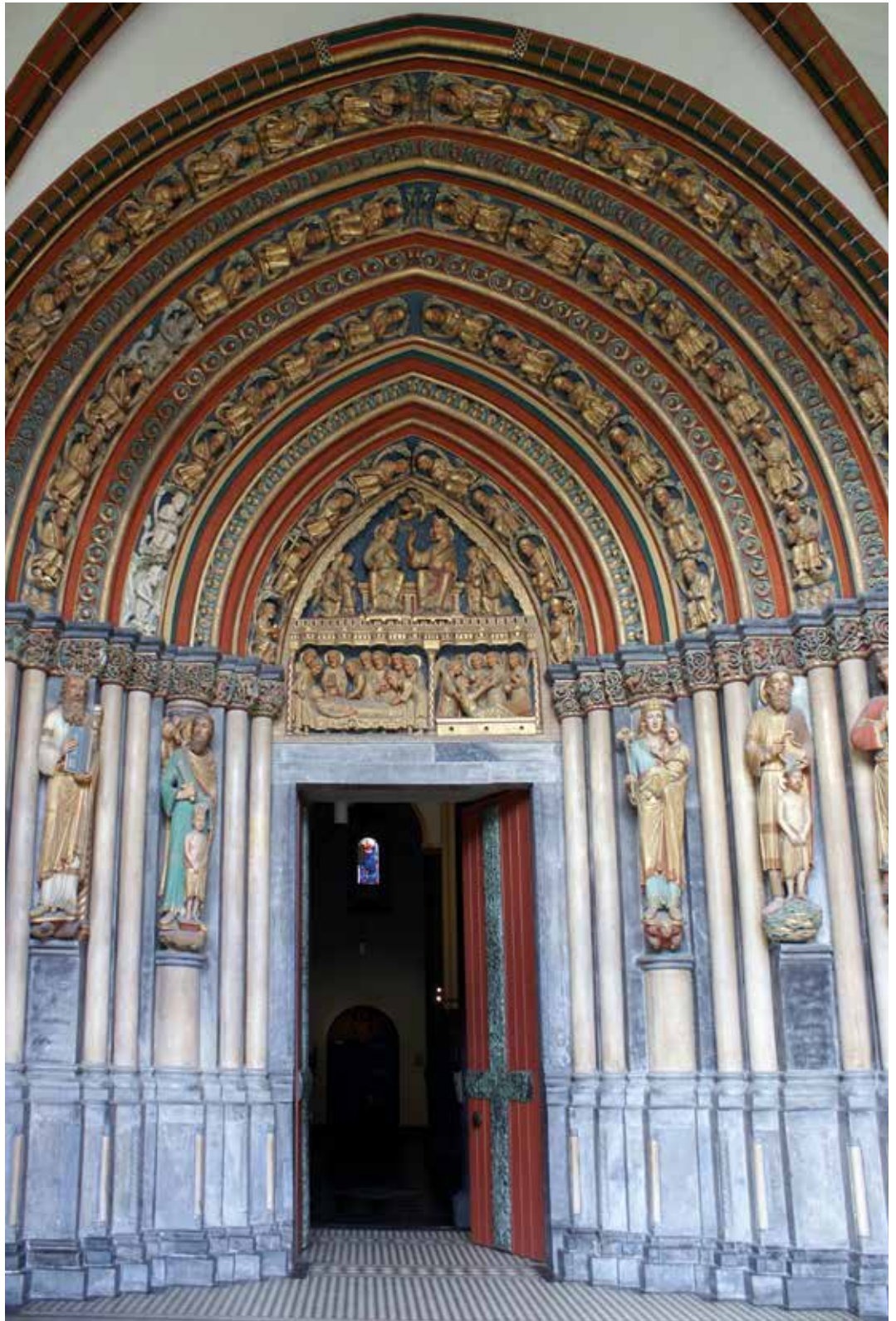
In dezelfde kerk zie je archivolten in het vroeggotische Bergportaal (tweede kwart dertiende eeuw). De zuilen lijken op marmer, maar zijn van kalksinter. Het beeldhouwwerk in het timpaan laat scènes uit het leven van Maria zien. De vele beelden in de archivolten stellen de aartsvaders, de profeten en de koningen voor. > FOTO 2

Onder aan de buitenste archivolt zie je uiterst rechts Sint-Servaas. > FOTO 3

Rijksbouwmeester C.H. Peters ontwierp het vroegere postkantoor (1888 - 1889) aan Jansplein 56 in Arnhem in neogotiek. Bouwen is hier versieren. Een van de ingangen werd versierd met een segmentboog en archivolten in hardgebakken rode en geglazuurde groene baksteen.

> FOTO 4

2

Baluster en Balustrade

Baluster is afgeleid van de Latijnse naam van de bloem (balaustium) van de granaatappelboom. De onrijpe vrucht daarvan lijkt op een eenvoudige ronde baluster. Een baluster heeft een voet, lijf en steel. In classicisme is de horizontale doorsnede niet rond, maar lensvormig, vierkant of rechthoekig. Een balustrade is een hekwerk van een balkon, terras, stoep, galerij of trap. Zij bestaat uit een reeks bewerkte spijlen (de balusters) van hout, steen of metaal met een leuning. Overigens kan ook een open attiek de vorm hebben van een balustrade.

Bij de waag (1528) in Deventer konden vroeger goederen worden gewogen. Handelaren moesten belasting en weeggeld betalen aan de gemeente voor producten die per gewicht werden verkocht. Een belasting die vergelijkbaar is met onze BTW. De waag heeft een laatmaniëristisch bordes (1643 - 1644) met een balustrade die rust op Toscaanse zuilen en aan beide kanten trappen met balusters.

> FOTO 5 EN 5A

Anthony van Hanswijk liet in 1774 het herenhuis De Wereld aan Peperstraat 15 in Den Bosch verbouwen. Het kreeg een voorgevel met sobere ornamenten in Lodewijk XVI-stijl. In het bovenlicht zit een lantaarn waarin een beeldje van Atlas die het heelal draagt. De ijzeren balustrade rondom de stoep valt op door bloemmotieven. > FOTO 6

5

5A

